

Europees
Instituut voor
Bio-ethiek

Gewetensclausules voor **zorgverleners**

INHOUD

Inleiding	3
I. De gewetensclausule in het geval van zwangerschapsafbreking	6
II. De gewetensclausule in het geval van euthanasie	20
III. Het gewetensbezwaar zonder wettelijke basis	24

GEWETENSCLAUSULES VOOR ZORGVERLENERS

De term 'gewetensbezwaar' roept onmiddellijk het idee van de militaire dienstweigering op. Deze is inderdaad lange tijd het archetype van het gewetensbezwaar geweest. Vandaag echter zijn er meer verscheiden conflicten mogelijk tussen een morele verplichting en een wettelijk voorschrift. In de gezondheidszorg in het bijzonder komen dergelijke conflicten voor. Aan zorgverleners wordt gevraagd een handeling te stellen (of aan een handeling mee te werken) die ingaat tegen hun geweten. Hun morele bezwaren komen niet noodzakelijk voort uit een religieuze overtuiging. Ze kunnen ook steunen op wetenschappelijke redenen of op het begrip dat zij hebben van hun professionele deontologie.

Kan een arts weigeren een euthanasie uit te voeren? Kan een verpleegster assistentie weigeren bij een abortus? Mag een apotheker weigeren om bepaalde producten af te leveren? Wordt de legitimiteit van dergelijke houding bevestigd in ons recht, of zelfs erkend in de wet?

Deze brochure probeert op een synthetische manier, in de vorm van vraag en antwoord, een stand van zaken te geven over deze vragen.

Wat is het geweten?

In tegenstelling tot het Franse woord ‘conscience’, dat ook ‘bewustzijn’ kan betekenen, heeft de Nederlandse term ‘geweten’ een eenduidig morele betekenis. Het geweten is het waardeoordeel dat het praktische verstand uitspreekt over het goede of slechte van een concrete handeling.

Men weet dat het verstand twee functies heeft: enerzijds een speculatieve functie die ons toelaat mensen en dingen te kennen, anderzijds een praktische functie: het verstand fungeert als praktische gids bij ons handelen. Het geweten is geen algemeen weten (‘de kennis van goed en kwaad’), maar het verstand zelf in zijn vermogen om de goedheid of de slechtheid van onze individuele daden te beoordelen. Anders gezegd: als oordeel van het praktische verstand beschouwt het geweten niet wat goed of kwaad is in het algemeen, maar spreekt het zich in het bijzonder en hier en nu uit over een concrete handeling: een voorgenomen handeling, een handeling die op het punt staat uitgevoerd te worden of een gerealiseerde handeling.

“ *Het geweten spreekt zich in het bijzonder en hier en nu uit over een concrete handeling: een voorgenomen handeling, een handeling die op het punt staat uitgevoerd te worden of een gerealiseerde handeling.* ”

Hoe komt het dat geweten en wet met elkaar conflicteren?

Het geweten en de wet behoren in principe tot twee verschillende domeinen: het eerste behoort tot de innerlijke sfeer (*forum internum*), de tweede tot de publieke sfeer (*forum externum*). Het geweten betreft de persoonlijke morele volmaaktheid, terwijl het recht zich bekommert om de goede orde en het evenwicht in de sociale verhoudingen. En toch zijn er talrijke interferenties tussen wet en geweten. Ook al heeft het geweten een onuitwisbaar natuurlijk licht, toch kan het informatie putten uit diverse morele codes (filosofische, culturele, religieuze, ...) die mensen inspireren bij hun sociaal handelen. Omgekeerd hebben wetten een duidelijke invloed in de sfeer van de individuele autonomie.

Vandaar dus de mogelijke persoonlijke conflicten, zeker wanneer een wet een gedrag voorschrijft dat het individu percipieert als immoreel, hetzij op zich, hetzij omdat het neerkomt op medewerking aan andermans immorele gedraging.

Dat er immorele wetten kunnen bestaan, staat buiten kijf en heeft de geschiedenis afdoende bewezen. Dat anderzijds wetten subjectief kunnen begrepen worden als voorschrift van immoreel gedrag is een evidentie. Dat blijkt niet alleen uit onze eigen ervaring en uit de rechtspraak; ook de wetgever zelf heeft de legitimiteit van bepaalde gewetensbezwaren erkend en besloten hen een plaats te geven in ons recht.

De weigering van de militaire dienst was wellicht het eerste gewetensbezwaar waarmee moderne staten werden geconfronteerd. Zoals men weet, werd dit gewetensbezwaar stap voor stap, en niet zonder moeite, door de meeste Europese landen juridisch erkend, en wel via de mogelijkheid een vervangende burgerdienst te vervullen. Later hebben diezelfde staten ieder op hun beurt de dienstplicht opgeheven.

En in de gezondheidszorg?

Vandaag komt het gewetensbezwaar voor in nieuwe domeinen, en in het bijzonder in het medische domein. In die sector zijn diverse praktijken ontwikkeld en gangbaar geworden, waarbij zorgverleners geconfronteerd kunnen worden met handelingen die hun geweten afkeurt. Deze afkeer is des te begrijpelijker waar deze praktijken traditioneel verboden waren zowel door de medische deontologie als door de wet. Daarbij denken we in

de eerste plaats aan abortus en euthanasie. In beide gevallen bevatten de wetten die de strafbaarheid van deze handelingen hebben opgeheven een gewetensclausule.

Door zich te beroepen op deze clausule kunnen zorgverleners weigeren een handeling uit te voeren die zij, in geweten, strijdig achten met hun overtuiging en hun opdracht. Dit is het geval bij abortus (I) en bij euthanasie (II).

Men kan zich ook afvragen hoe het hen vergaat in de situaties die niet door de wetgever geregeld zijn en die hen niettemin in moeilijkheden kunnen brengen: bij bezwaar tegen de selectie van individuen, tegen sterilisatie, tegen onderzoek dat de vernietiging van menselijke embryo's meebrengt, ... (III)

“ Ons geweten is een onfeilbare rechter wanneer we het nog niet hebben vermoord. ”

Honoré de Balzac

Kunnen zorgverleners hun medewerking weigeren bij een zwangerschapsafbreking?

De wet van 15 oktober 2018 inzake vrijwillige zwangerschapsafbreking (hierna: de ZWA-wet) heeft de gewetensclausule als volgt herschreven: *“Geen arts, geen verpleger of verpleegster, geen lid van het paramedisch personeel kan gedwongen worden medewerking te verlenen aan een zwangerschapsafbreking. De aangezochte arts is gehouden de vrouw bij haar eerste bezoek in kennis te stellen van zijn weigering. Hij vermeldt in dat geval de contactgegevens van een andere arts, van een centrum voor zwangerschapsafbreking of van een*

ziekenhuisdienst waar ze terecht kan met een nieuw verzoek tot zwangerschapsafbreking. De arts die de vrijwillige afbreking weigert uit te voeren, stuurt het medisch dossier door naar de nieuwe arts die de vrouw raadpleegt.” (Artikel 2,7° ZWA-wet).

Het begrip medewerking is ruimer dan het stellen van de materiële daad waarmee de zwangerschap wordt afgebroken: het omvat alle stappen in het medische proces van de zwangerschapsafbreking, gaande van het verstrekken van informatie over abortustechnieken tot de behandeling van de vrouw na de ingreep.

Wat zijn de voorwaarden voor het beroep op de gewetensclausule?

De wettekst geeft geen nadere bepaling van de redenen die kunnen worden ingeroepen ter verantwoording van de weigering om mee te werken aan een zwangerschapsafbreking. Normaal gezien gaat het om ethische motieven: de zwangerschapsafbreking kwetst de persoonlijke overtuiging van de beroepsbeoefenaar. Merken we op dat de arts geenszins verplicht is de redenen van zijn weigering mee te delen aan de patiënte.

Hij moet daarentegen, reeds bij het eerste bezoek, zijn weigering meedelen aan de betrokkene. Deze verplichting moet de vrouw natuurlijk toelaten zo snel mogelijk een andere arts te raadplegen die wel op haar verzoek zou ingaan. Om buiten de strafwet te vallen, moet een zwangerschapsafbreking immers uitgevoerd worden voor het einde van de twaalfde week van de zwangerschap. Na die termijn mag ze niet meer worden uitgevoerd, behalve als het voltooiën van de zwangerschap een ernstig gevaar inhoudt voor de gezondheid van de vrouw of indien

“ De wet staat artsen, verplegers, verpleegsters en paramedisch personeel toe om hun medewerking te weigeren aan een vrijwillige zwangerschapsafbreking. ”

vaststaat dat het kind dat geboren zal worden, zal lijden aan een uiterst zware kwaal die als ongeneeslijk wordt erkend op het ogenblik van de diagnose.

Elke arts is deontologisch verplicht de continuïteit te verzekeren in de zorg voor zijn patiënten. Wat betekent die verplichting als de arts zich beroept op de gewetensclausule en weigert mee te werken aan een zwangerschapsafbreking? Moet hij de betrokken vrouw doorverwijzen naar een collega die er wel voor open staat? De wet verplicht hem daar niet toe. Doch aan de arts die uit gewetensbezwaar beslist niet mee te werken aan een zwangerschapsafbreking, legt de nieuwe wet (art 2,7° ZWA-wet) alleen

een doorverwijsplicht zonder resultaatverbintenis op. Hij dient de vrouw van zodra zij daarom verzoekt naar een andere arts of instelling door te verwijzen. Dit houdt geen resultaatverbintenis in, die zou inhouden dat hij alleen mag doorverwijzen naar een arts of een instelling waarvan hij weet dat die wel op het verzoek zal ingaan. De wet zo uitleggen

zou voor die arts, die nu juist niet wil meewerken aan de ingreep, een verplichting inhouden alsnog, zij het onrechtstreeks, mee te werken aan een zwangerschapsafbreking. Er is uitdrukkelijk voorzien dat de vrouw zelf het initiatief dient te nemen om

een nieuw verzoek te richten tot een andere arts. Het is ook aan de overheid om via andere efficiënte middelen de informatieverstrekking aan de betrokkenen te verzekeren, zonder het geweten van de beoefenaars van gezondheidsberoepen te belasten.

De wet legt geen enkele andere verplichting op aan wie een beroep wil doen op de gewetensclausule. Ze schrijft evenmin de naleving van enige vormvoorwaarde voor. Om latere betwistingen te vermijden, heeft de arts er echter alle belang bij zijn weigering tot uitvoering van de zwangerschapsafbreking schriftelijk te kennen te geven. Hij houdt dit geschrift het best zorgvuldig bij, gedateerd en medeondertekend door de patiënte, teneinde zich een bewijs te verschaffen van het feit dat hij de patiënte geïnformeerd heeft bij haar eerste bezoek. Een andere, wellicht realistischere oplossing is dat de arts zijn principieel bezwaar schriftelijk meedeelt aan de directie van de gezondheidsinstelling waar hij werkt, waarbij die directie zich ertoe verbindt de patiëntes ervan in te lichten. Ook in dit geval zal de arts een gedateerde en getekende kopie van het origineel bewaren.

Getuigenis

Als vroedvrouw op een kraamafdeling werd ik na enkele maanden tewerkstelling geconfronteerd met situaties die wogen op de teamgeest. Bij het uitbrengen van verslag en het verdelen van de opvolging van de patiëntes, gaf ik te kennen liever te willen zorgen voor patiëntes die binnenkwamen voor een bevalling of een zwangerschapspathologie, dan voor vrouwen die kwamen voor een therapeutische zwangerschapsafbreking. Dat werd me toegestaan, maar ik kreeg geregeld te horen dat ‘bepaalde vroedvrouwen van het team het vuile werk altijd door de anderen laten opknappen’ (sic).

Tijdens een weekend waarin we met twee vroedvrouwen de dienst verzorgden, volgde mijn collega een patiënte die was binnengekomen voor een therapeutische afbreking van haar zwangerschap van 8 maanden. De arts had het kind onder echografische controle met een injectie geëuthanaseerd voordat de arbeid ingeleid werd. Bij de bevalling was de arts

totaal verrast een kind ter wereld te helpen dat probeerde te ademen. In plaats van in te gaan op de wens van de moeder om haar kind na de geboorte in de armen te nemen, verliet hij haastig de zaal met de baby, zeggend dat deze gewassen moest worden. Hij droeg mijn collega op hem een nieuwe KCI-spuit te brengen in de pediatrie reanimatieruimte. Geschokt en totaal de kluts kwijt kwam ze naar mij om de boodschap te herhalen: “Een KCI-spuit, onmiddellijk, de baby leeft!” Ik heb haar niet geholpen. Het vervolg was tragisch voor dit kind dat veroordeeld was om te sterven, men zou bijna durven zeggen: ingeslapen zoals een dier op het einde van zijn leven ...

Mijn collega en ik voelden ons vreselijk gekwetst en geschokt door deze gebeurtenis. Toen we durfden spreken over het leed dat wij ondervonden, werd ons aangeraden ons door een psycholoog te laten bijstaan, die ons zou helpen het hoofd te bieden aan situaties als deze, onze overtuiging te

doen ‘rijpen’, te evolueren... In onze ogen had dit voorval getoond hoezeer een therapeutische zwangerschapsafbreking tot onmenselijkheid kan leiden. Na lange discussie met de hoofdgeneesheer van de dienst, en vervolgens met het hoofd van de afdeling gynaecologie, merkte ik dat geen van beiden het idee aanvaardde dat ik mijn medewerking aan dergelijke soort handelingen kon weigeren. De maatschappelijke, medische of religieuze waarden die ik naar voor schoof, werden alle verworpen. Het tweede onderhoud eindigde met de zin: “Ik heb vroedvrouwen nodig die bereid zijn abortussen te begeleiden.” Dat is precies wat mijn geweten weigert! Bleek dan dat ik werd ontheven van mijn functie. Ik vond het moeilijk een beroep op te geven dat me enorm veel voldoening gaf en het stelde mij teleur een dynamische ploeg collega’s te moeten verlaten. Toch vond ik snel een nieuwe baan, weliswaar minder goed betaald, als ziekenhuisverpleegster.

C.D.

Welke zijn de sancties als de gewetensclausule niet wordt gerespecteerd?

Hoewel de gewetensclausule opgenomen is in een bepaling van het Strafwetboek, wordt het niet-naleven van deze bepaling over het algemeen niet strafbaar geacht. Als er druk wordt uitgeoefend op een arts, een verpleger, een verpleegster of een paramedicus om hem of haar te dwingen mee te werken aan een zwangerschapsafbreking, in weerwil van zijn of haar recht zich op de gewetensclausule te beroepen, zal de sanctie van burgerrechtelijke aard zijn. Het slachtoffer van druk of dreigingen (overplaatsing naar een andere dienst, weigering van promotie, schrikbeeld van een ontslag, ...) kan de pleger van deze feiten burgerrechtelijk aansprakelijk stellen en een schadevergoeding vorderen tot herstel van de geleden materiële en/ of morele schade.

De arts anderzijds die omwille van gewetensbezwaar weigert een zwangerschapsafbreking uit te voeren, maar die nagelaten heeft zijn weigering bij het eerste bezoek van zijn patiënte mee te delen, en/ of haar niet tijdig doorverwees, zodat zij niet meer tijdig een andere arts kon aanzoeken, kan eveneens geacht worden een burgerrechtelijke fout te hebben

gepleegd die recht geeft op herstel van de eventuele schade. Dat zal het geval zijn als de patiënte zich door deze fout niet tot een andere arts heeft kunnen wenden binnen de termijn die de wet voorziet voor een zwangerschapsafbreking. Volgens de huidige stand van de rechtspraak riskeert de arts de betrokken patiënte te moeten vergoeden omdat zij een zwangerschap heeft moeten uitdoen die geacht wordt schadelijk te zijn, of zelfs wegens ongewenste geboorte ('wrongful birth').

Wie kan zich beroepen op de gewetensclausule?

De wettekst bepaalt wie zich op de gewetensclausule kan beroepen: artsen, verplegers, verpleegsters en paramedici.

Kunnen bij gevolg weigeren om mee te werken aan een zwangerschapsafbreking: alle artsen - dus niet enkel specialisten zoals gynaecologenverloskundigen – en alle verplegers, verpleegsters en paramedici, zonder onderscheid op basis van diploma of uitgeoefende activiteit.

Onder de paramedici vallen o.a. de diëtisten, prothesemakers, bandagisten, ergotherapeuten, logopedisten, podologen, ... personen dus die

doorgaans niet geconfronteerd worden met zwangerschapsafbreking.

Redelijkerwijs zouden vroedvrouwen (die wettelijk behoren tot de 'beoefenaars van de geneeskunde') ook een gewetensbezwaar moeten kunnen invoeren, als ze met een vraag tot zwangerschapsafbreking worden geconfronteerd.

Wat met studenten en stagiairs?

Aangezien de zwangerschapsafbreking als handeling voorbehouden is aan artsen, houders van het vereiste diploma, zijn studenten in de genees- of verpleegkunde zeker niet bevoegd om zelf een zwangerschapsafbreking uit te voeren. Maar in de loop van hun opleiding kunnen ze wel, op een of andere manier, ertoe gebracht

worden hun medewerking te verlenen aan een arts bij een zwangerschapsafbreking.

De vraag dient dus gesteld of ook studenten en stagiairs in opleiding de gewetensclausule kunnen invoeren. Vaststaat dat de beroepsbeoefenaar in opleiding niet kan vrijgesteld worden van de naleving van de ethische en deontologische normen van zijn of haar beroep, en dat hij of zij er ook in onderwezen moet worden.

De vraag werd aan de Europese rechter voorgelegd. De vroegere Europese commissie voor de rechten van de mens kreeg een verzoek van drie Zweedse verpleegkundigen die een specialisatiecursus van een jaar hadden aangevat om vroedvrouw te worden. Om te slagen voor het examen was vereist dat zij meerdere spiraaltjes zouden plaatsen. Ze hadden geweigerd omdat die handeling inging

tegen hun overtuiging. Om die reden werd het getuigschrift van vroedvrouw hen niet toegekend, waarop zij naar het gerecht stapten. De overheid stemde er uiteindelijk mee in hen het getuigschrift af te leveren, wellicht uit vrees om door de Commissie in het ongelijk gesteld te worden¹. Daarop werd de zaak van de rol gehaald.

Men zou kunnen opwerpen dat een persoon in de loop van zijn leven van mening kan veranderen. Het zou dus kunnen dat een arts zwangerschapsafbrekingen begint uit te voeren of dat een verpleegster spiraaltjes gaat plaatsen, terwijl zij daartoe, per hypothese, tijdens hun studies niet de noodzakelijke praktische vorming zouden hebben gekregen.

Men kan verdedigen dat het afbreken van een zwangerschap geen gewone medische handeling is, zoals het bestaan

¹ Eur. Comm. voor de Rechten van de Mens, 7 oktober 1987, zaak Gerdas, Lindell en Linder t. Zweden, req. nr. 12375/86.

van de gewetensclausule bevestigt. Het is bijgevolg denkbaar dat enerzijds een **praktische** opleiding inzake zwangerschapsafbreking geen deel zou uitmaken van het verplichte programma voor het bekomen van het diploma van arts of van gynaecoloog-verloskundige, en om anderzijds de uitvoering van zwangerschapsafbrekingen uitsluitend voor te behouden aan artsen die kunnen aantonen dat ze een gepaste opleiding hebben gevolgd. Dit zou niet abnormaal zijn. Gelet op de voortdurende vooruitgang van de geneeskunde en van de technieken, zijn artsen permanent in opleiding: voor alle artsen geldt, en dit ongeacht hun specialisatie, dat zij technieken gebruiken, operaties uitvoeren en behandelingen toepassen die zij na hun studies hebben leren beheersen.

*“ Doe nooit iets dat indruist
tegen uw geweten, zelfs als de
staat het verlangt. ”*

Albert Einstein

Getuigenis

De vroedvrouwen van het ziekenhuis waar ik stage liep als verloskundig verpleegster, wilden me een patiënte toevertrouwen: ze was ongeveer vijf maanden zwanger en de vliezen waren gebroken. Uit de echografie bleek dat het goed ging met de baby, maar dat hij gevaar liep omdat al het vruchtwater weggevloeid was. De artsen achten het gepast om de moeder een therapeutische abortus voor te stellen. De patiënte werd in haar keuze beïnvloed door de artsen die haar een

doemscenario voorhielden, als gevolg van de vroeggeboorte. Ik stond voor een probleem van gewetensbezwaar: moest ik doen wat van mij gevraagd werd en meewerken aan een abortus, of kon ik weigeren op grond van mijn filosofische overtuiging?

Toen ik aan de vroedvrouw die mij begeleidde te kennen gaf dat ik de zorg voor die patiënte niet op mij kon nemen, voelde ik dat ik mijn diploma op het spel zette. “Je kan niet enkel de goede kanten van het werk nemen en de minder mooie zaken aan anderen laten. Je moet alles doen in je job. Ben je bang voor de dood?”, zei ze tegen mij.

Tijdens een vergadering waar ik niet bij was, hebben mijn stagebegeleidster en de vroedvrouwen overlegd. Ik voelde mij alleen. Iedereen bekeek me alsof ik een moordenaress was, terwijl ik enkel opkwam voor een onschuldig leven.

Slot van het verhaal: de docenten lieten mij verstaan dat ik geen vroedvrouw kon worden als ik geen abortussen deed. Dat vertaalde zich in een slechte evaluatie: ‘geen teamgeest, te verlegen en gereserveerd’. Mijn uitstekende resultaten voor de theoretische vakken en voor alle andere handelingen en zorgen hebben er niets aan veranderd. Ze hebben de echte reden niet op papier gezet en hebben mijn weigering tot medewerking op grond van het gewetensbezwaar niet aanvaard.

Ik verkies hoe dan ook een gerust geweten te hebben, en geen diploma, dan gediplomeerd te zijn en mezelf niet te kunnen vergeven omdat ik tegen mijn diepe overtuiging gehandeld zou hebben.

Ester, 20 jaar

Dezelfde redenering geldt, *mutatis mutandis*, voor verplegers, verpleegsters en desgevallend voor paramedici, wat betreft hun medewerking aan een zwangerschapsafbreking.

Geldt de gewetensclausule ook voor niet-medisch personeel?

Soms kunnen personen betrokken zijn bij het administratieve beheer van een dossier m.b.t. een zwangerschapsafbreking, en aldus ertoe gebracht worden mee te werken, zij het onrechtstreeks en van ver, aan een handeling die hun geweten afkeurt. Zij kunnen zich echter niet beroepen op de gewetensclausule, bedoeld in art 2, 7° ZWA-wet van 2018, dat enkel zorgverleners vermeldt. Een administratief medewerker van een ziekenhuis of een medische secretaresse kan deze bepaling dus niet invoeren om de uitvoering van een administratieve handeling die te maken heeft met een zwangerschapsafbreking, te weigeren.

Wat met de apothekers?

Kan een apotheker weigeren om abortieve of contraceptieve producten (implantaat,

anticonceptiepleister, “morning-afterpil”, spiraaltje, Mifégyne of abortuspil RU 486, enzovoort) af te leveren door zich te beroepen op de gewetensclausule? De apotheker wordt niet uitdrukkelijk vermeld onder diegenen die de gewetensclausule, zoals ingesteld door art 2, 7° ZWA-wet van 2018, kunnen invoeren. Hij of zij valt ook niet in de categorie van de paramedici, de welke, per definitie, hun medewerking of assistentie verlenen aan een medische handeling, wat bij de apotheker niet het geval is.

Het weglaten van de apotheker uit de opsomming van diegenen die de gewetensclausule kunnen invoeren, is uit te leggen door het feit dat de wetgever in 1990 manifest enkel de chirurgische abortus voor ogen had. Er was destijds nog geen sprake van medicinale abortus (die de tussenkomst van een apotheker vereist).

Hoewel een uitdrukkelijke gewetensclausule voor apothekers ontbreekt, menen sommige auteurs dat een ernstig gewetensbezwaar een legitieme reden is om verkoop te weigeren. Ter ondersteuning van deze stelling worden twee essentiële argumenten aangevoerd: het belang van de waarden die op het spel staan (namelijk de bescherming van het menselijk leven in wording en het respect voor de morele integriteit van de apotheker) en de

grondwettelijke beginselen van gelijkheid en non-discriminatie, die vragen om de apotheker op dezelfde wijze te behandelen als de arts.

Enkele beschouwingen bij de situatie van de apothekers

Is het aanvaardbaar dat de apothekers de enige beroepscategorie in de gezondheidssector zijn die zich niet kan beroepen op de gewetensclausule inzake zwangerschapsafbreking?

Eerst en vooral leidt een letterlijke lezing van artikel 350, lid 2, 6° van het Strafwetboek tot een absurde conclusie: de gewetensclausule geldt o.a. voor een diëtist of een bandagist - die weinig kans hebben om ooit met een zwangerschapsafbreking te maken te krijgen - maar niet voor de apotheker die wordt verzocht abortusmiddelen af te leveren. Heeft het zin strikt vast te houden aan de letter van de wet in plaats van naar de geest ervan te kijken? Gebiedt het gezond verstand niet om te beschouwen dat het de intentie was van de wetgever in 1990 om te bepalen dat *niemand* verplicht kan worden mee te

werken aan een zwangerschapsafbreking? Als een medicinale abortus in 1990 denkbaar was geweest, kan men er van op aan dat apothekers wel in de opsomming van het Strafwetboek zouden begrepen geweest zijn.

Verder overtuigt de argumentatie op basis van het wettelijk monopolie niet: het verband dat aldus gelegd wordt tussen het monopolie en de verplichting geneesmiddelen af te leveren, berust op een verkeerd begrip van dat monopolie. Zoals alle andere monopolies in het domein van de gezondheid is het monopolie van de apotheker er een van deskundigheid. In dat opzicht verschilt het wezenlijk van de economische monopolies. Als een enkele leverancier een monopolie geniet op de energie- of telefoniemarkt - zoals tot voor kort het geval was - is het begrijpelijk dat deze de levering van elektriciteit of gas of de telefoonaansluiting niet mag weigeren aan wie erom vraagt. Het monopolie dat is toegekend aan zorgverleners is van een andere orde. Medische handelingen zijn voorbehouden aan artsen op basis van hun vakbekwaamheid, die voortkomt uit een specifieke opleiding en bevestigd wordt door een wettelijk

² Cf. bijvoorbeeld Hof van Cassatie (België), arrest van 25 mei 2001; Hof van Cassatie (Frankrijk), Correctionele kamer, arrest van 21 oktober 1998.

³ Cf. bijvoorbeeld Nederlandstalige Raad van Beroep van de Orde der Apothekers (België), 14 maart 2000.

diploma. Dat monopolie van uitoefening van de geneeskunde, gebaseerd op deskundigheid, was voor de wetgever geen beletsel om artsen het voordeel van de gewetensclausule toe te kennen. Het lijkt dus niet gegrond om de weigering van de gewetensclausule ten aanzien van apothekers te rechtvaardigen met het monopolie dat zij genieten inzake de aflevering van geneesmiddelen.

Daarbij komt nog dat er in ons land zeer veel apotheken zijn, dat ze goed verspreid zijn over heel het Belgisch grondgebied en dat de meerderheid van de apothekers geen moeite heeft met de verkoop van contraceptieve of abortieve middelen⁴. Moet men in die omstandigheden werkelijk het geweten van enkele apothekers kwetsen om een doel van algemeen belang te bereiken, terwijl een grote meerderheid klaarstaat om dit te doen?

Deze argumenten werden nochtans niet aanvaard door het Europees Hof voor de Rechten van de Mens. Een zaak betreffende weigering tot verkoop werd aanhangig gemaakt door twee Franse apothekers op basis van artikel 9 van het Europees Verdrag voor de

Rechten van de Mens. Het Hof verwierp hun verzoek in deze bewoordingen (eigen vertaling):

“Aangezien de verkoop van het product wettelijk is, enkel op medisch voorschrift gebeurt en verplicht via de apotheken, kunnen de eisers hun religieuze overtuiging niet laten gelden en opleggen aan anderen om de weigering van de verkoop van dit product te rechtvaardigen. De betreffende overtuiging kunnen zij buiten de professionele sfeer op vele manieren tot uitdrukking brengen.”⁵

“ De apotheker is geen gewone commerciële verdeler, maar een zorgverlener.

” Deze motivering verbaast. Het valt moeilijk te begrijpen hoe de apothekers hun overtuiging aan anderen opleggen, aangezien de klanten de gevraagde middelen gemakkelijk in een andere apotheek kunnen aanschaffen. Hoogstens verwachten zij respect voor hun eigen overtuiging, zonder dat deze noodzakelijk door anderen wordt gedeeld. Het is duidelijk dat het Hof de overtuiging die de apothekers inroepen ter ondersteuning van hun weigering tot verkoop niet ernstig neemt, daar hen gevraagd wordt deze terzijde schuiven van zodra zij hun apotheek betreden.

⁴ Meisjes jonger dan 21 kunnen bovendien gratis de noodpil (*morning-afterpill*) krijgen, niet enkel in de apotheek, maar ook in elk centrum voor familieplanning.

De apotheker is geen gewone commerciële verdeler, maar een zorgverlener. Aangezien hij persoonlijk betrokken kan zijn in het bewerkstelligen van een zwangerschapsafbreking, zou hij zoals de andere zorgverleners het voordeel van de gewetensclausule moeten kunnen genieten.

Wat bepaalt de deontologische code van de apothekers?

Artikel 32 van de code van farmaceutische plichtenleer bepaalt het volgende: *“Zonder afbreuk te doen aan de rechten van de patiënt, aan de continuïteit van de zorgen en aan de uitvoering van het voorschrift, heeft de apotheker het recht om de*

aflevering te weigeren wegens gewetensbezwaren. In dit geval moet hij de patiënt doorverwijzen naar een apotheek waar het product in kwestie wel afgeleverd kan worden. Zo niet, dient de apotheker het voorschrift toch uit te voeren. Tijdens de wachtdienst dient de gewetensclausule steeds te wijken voor het recht van de patiënt op continuïteit van de zorgverlening.”

Het beroep op de gewetensclausule stelt een bijzonder probleem tijdens de wachtdienst. Moet men beschouwen dat de apotheker van wacht niet het recht heeft een beroep te doen op de gewetensclausule om de aflevering te weigeren van een product dat in zijn ogen een aanslag tegen het menselijk leven inhoudt?

Er bestaat in onze rechtsorde geen recht op abortus. De wetsbepalingen inzake zwangerschapsafbreking zijn immers strafopheffingsbepalingen voor een handeling die, buiten de beoogde context, strafbaar blijft. Artikel 3 van de wet van 2018 luidt: *‘Hij die een vruchtafdrijving veroorzaakt bij een vrouw die daarmee heeft toegestemd, buiten de voorwaarden bepaald in artikel 2, wordt veroordeeld tot een gevangenisstraf van drie maanden tot een jaar en tot een geldboete van honderd euro tot vijfhonderd euro.’* De mogelijkheid om een abortus te vragen

⁵ Europees Hof voor de Rechten van de Mens, 2 oktober 2001, zaak *Pichon en Sajous vs. Frankrijk*, req. nr. 49853/99.

bestaat dus enkel binnen de beoogde context én de wettelijk gestelde voorwaarden en termijnen. Er bestaat met andere woorden geen recht dat zorgverleners of verzorgingsinstellingen ertoe zou dwingen mee te werken aan een zwangerschapsafbreking. De wetgever heeft aldus rekening gehouden met meerdere arresten van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens die het bestaan van een recht op abortus ontkennen.

Ook al zou men het bestaan van een recht op abortus aannemen, dan zou op de overheid die dat recht heeft ingesteld de bijhorende verplichting om dat recht te garanderen moeten rusten, en dus niet op deze of gene zorgverlener. Het is aan de staat om efficiënte voorzieningen te treffen die en de rechten van patiënten garanderen, o.a. in noodgevallen, en de gewetensvrijheid van alle zorgverleners.

Kunnen zorgverleners weigeren mee te werken aan een euthanasie?

Ja. De Belgische wet van 28 mei 2002 betreffende de euthanasie bevat een gewetensclausule die als volgt luidt:

“(...) Geen arts kan worden gedwongen euthanasie toe te passen. Geen andere persoon kan worden gedwongen mee te werken aan het toepassen van euthanasie. Weigert de geraadpleegde arts euthanasie toe te passen, dan moet hij dit de patiënt of de eventuele vertrouwenspersoon tijdig

“

De wet bepaalt dat niemand gedwongen kan worden mee te werken aan het toepassen van een euthanasie.

”

laten weten waarbij hij de redenen van zijn weigering toelicht. Berust zijn weigering op een medische grond dan wordt die in het medisch dossier van de patiënt opgetekend. De arts die weigert in te gaan op een euthanasieverzoek moet, op verzoek van de patiënt of de vertrouwenspersoon, het medisch dossier van de patiënt meedelen aan de arts die is aangewezen door de patiënt of de vertrouwenspersoon.” (art. 14)

Wat zijn de voorwaarden van het beroep op de gewetensclausule?

Uit de tekst blijkt duidelijk het volgende:

- de arts moet de patiënt of de eventuele vertrouwenspersoon laten weten dat hij weigert euthanasie toe te passen; deze informatie moet ‘tijdig’ worden meegedeeld, en dus niet bij het eerste bezoek zoals in het geval van een zwangerschapsafbreking;
- de arts moet de redenen van zijn of haar weigering toelichten; een eventuele medische reden die wordt ingeroepen, moet in het medisch dossier van de patiënt worden vermeld;
- de arts die weigert in te gaan op een euthanasieverzoek moet het medisch dossier van de patiënt meedelen aan de arts die is aangewezen door de patiënt of door de vertrouwenspersoon, voor zover de een of de ander hierom vraagt.

Welke zijn de sancties als de gewetensclausule niet wordt gerespecteerd?

Aan het niet respecteren van de gewetensclausule is geen enkele strafsanctie verbonden. Als er druk wordt uitgeoefend om een arts te dwingen een euthanasie uit te voeren of om een andere persoon te dwingen eraan mee te werken, kan het slachtoffer zich beroepen op de burgerlijke aansprakelijkheid van diegene die de druk heeft uitgeoefend en schadeloosstelling eisen ter vergoeding van zijn materiële en/of morele schade.

Wie kan zich beroepen op de gewetensclausule?

De tekst is zeer ruim en duidelijk geformuleerd. Men leidt eruit af dat niemand verplicht is mee te werken aan een euthanasie.

“ Een apotheker aan wie een voorschrift voorgelegd wordt waarvan hij vermoedt dat het bedoeld is voor een euthanasie, mag weigeren het product af te leveren. ”

Geldt de gewetensclausule ook voor de apothekers?

Een apotheker aan wie een voorschrift voorgelegd wordt waarvan hij vermoedt dat het bedoeld is voor een euthanasie, mag inderdaad weigeren het product af te leveren.

In antwoord op een parlementaire vraag heeft de bevoegde minister dit recht van de apothekers duidelijk bevestigd⁶. En het werd opnieuw bevestigd tijdens het onderzoek van een amendement, dat expliciet de invoering van de gewetensclausule voor apothekers op het oog had: het amendement werd verworpen omdat het als een herhaling werd beschouwd van wat reeds door artikel 14 van de wet is voorzien ten gunste van de apothekers⁷. Waarvan akte.

⁶ Cf. het antwoord van de heer Jef Tavernier, toenmalig minister van Consumentenzaken, Volksgezondheid en Leefmilieu, zitting van 12 december 2002, Annalen, Senaat, nr. 2-251, p. 29.

⁷ Cf. verslag van de Commissie voor Sociale Zaken, 18 mei 2005, 3-791/3.

Er zijn gevallen, reeds eerder besproken, waar de wet de uitoefening van het recht op het gewetensbezwaar regelt door een “gewetensclausule” te voorzien. Bijgevolg staat men niet meer voor een echt gewetensbezwaar (tegen de wet), maar voor een uitoefeningsmodaliteit van een keuzerecht, dat wettelijk wordt erkend in de rechtsorde. Hoe zit het nu met situaties waar er door de wetgever geen gewetensclausule werd voorzien?

Er zijn tal van voorbeelden: een laboratoriumtechnicus die al lang voor een universitair ziekenhuis werkt en die plots verzocht wordt mee te werken aan een onderzoeksproject dat de vernietiging van menselijke embryo's met zich meebrengt; een arts aan wie gevraagd wordt een sterilisatie uit te voeren, die contraceptief is bedoeld (afbinden van zaad- of eileiders); een verpleegster die het verzoek krijgt om mee te helpen aan een selectie van embryo's (via de diagnose voorafgaand aan een implantatie); enzovoort. Het is geweten dat personen ernstige ethische bezwaren kunnen hebben tegen dergelijke handelingen. Kunnen zij, volgens ons recht, weigeren mee te werken?

“ Niet elk gewetensbezwaar is aanvaardbaar, maar geen enkel gewetensbezwaar mag worden uitgesloten enkel omdat het niet voorzien wordt in de wet. ”

Is het gewetensbezwaar zonder specifieke wettekst ontvankelijk?

Verschillende internationale juridische bronnen erkennen het fundamenteel recht op de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst. In het kader van de Raad van Europa denken we in het bijzonder aan artikel 9 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens.

Men kan het probleem van het gewetensbezwaar niet eenvoudig herleiden tot een tegenstelling tussen het geweten, gezien als de uitdrukking van een privébelang, en de wet, die het algemeen belang zou vertegenwoordigen. Dit zou een miskennis inhouden van het feit dat het recht zelf de bescherming van het geweten als fundamentele vrijheid als een van zijn belangrijkste doelstellingen beschouwt. Het hele systeem van de rechten van de mens is er wezenlijk op gericht een ruimte van autonomie te garanderen voor het individu tegenover de inmenging van derden en de staat, en het wezen

van zijn intellectuele en morele identiteit, zijn meest intieme kern te vrijwaren: het geweten. In dergelijk systeem, waar het respect voor de waardigheid en de vrijheid van de persoon centraal staat, is het logisch dat een groot belang wordt gehecht aan de gewetensvrijheid, waarvan het gewetensbezwaar een bijzondere uitdrukking is.

Anders gezegd: in een moderne rechtsstaat kan de gewetensbezwaarde al meteen een recht aantonen: hij beroept zich niet enkel op zijn geweten, maar ook op een fundamenteel recht dat zijn geweten beschermt. De gewetensbezwaarde plaatst tegenover een voorschrift, dat geacht wordt legitiem te zijn maar dat hij volgens zijn geweten niet kan naleven, zijn gewetensvrijheid, die eveneens legitiem is. Zijn vrijheid zal niet altijd mogen voorgaan, maar men kan hem evenmin zeggen dat zijn probleem onbestaande is omdat het niet voorzien wordt door de wet.

Alle mogelijke bezwaren zijn reeds potentieel aanwezig in de erkenning van de vrijheden van gedachte, geweten en godsdienst.

“ Europees Hof voor de Rechten van de Mens, arrest van 26 mei 2011, R.R. vs. Polen, nr. 27617/04:

De overheden zijn gehouden hun gezondheidszorg zo te organiseren dat de effectieve uitoefening van de gewetensvrijheid van de zorgverleners in een professionele context de patiënten niet verhindert toegang te krijgen tot de voorzieningen waarop ze wettelijk recht hebben.

”

Op 7 oktober 2010 nam de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa resolutie 1763 aan, getiteld 'Het recht op gewetensbezwaar in het raam van wettelijk geregelde gezondheidszorgen'.

Die resolutie bepaalt onder andere dat “geen enkel ziekenhuis, instelling of persoon mag worden onder druk gezet, aansprakelijk gesteld of gediscrimineerd op welke wijze ook omwille van zijn weigering om een abortus, een geïnduceerde miskraam of een euthanasie uit te voeren, er bijstand bij te verlenen, eraan mee te werken of zich eraan te onderwerpen, of omwille van zijn weigering om elke andere handeling uit te voeren die kan leiden tot de dood van een menselijke foetus of embryo, om welke reden ook.”

De Parlementaire Vergadering benadrukt niettemin “de noodzaak om het recht op het gewetensbezwaar te bevestigen, samen met de verantwoordelijkheid van de staat om het recht van elke patiënt op een wettelijke behandeling binnen een gepaste termijn te verzekeren.”

Is het recht op gewetensbezwaar algemeen en absoluut?

Zeker niet. Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens heeft steeds geweigerd een algemeen recht op gewetensbezwaar op basis van artikel 9 van het Verdrag te erkennen. Het Hof beklemtoont regelmatig, en terecht, dat deze bepaling niet om het even welke daad beschermt die gemotiveerd of geïnspireerd is door een religie of een overtuiging, en dat ze evenmin altijd het recht garandeert om zich in het openbaar te gedragen op een manier die is ingegeven door een religieuze overtuiging.

Het is duidelijk dat het ongenueanceerd toelaten van een recht op gewetensbezwaar een subversief gegeven zou uitmaken dat het recht zou ondermijnen. Het persoonlijk geweten kan niet de rol toegewezen krijgen van ultieme en definitieve scheidsrechter over de wetten, want dat zou leiden tot anarchie. Als het waar is dat het democratisch project, zonder het respect voor de minderheden, ontardt in een 'tirannie van de meerderheid' (volgens de welbekende uitspraak van Alexis de Tocqueville), dan geldt ook dat

het gewetensbezwaar evenmin mag verworden tot een 'tirannie van het geweten'.

Zoals vaak het geval is met de mensenrechten, ligt het probleem niet zozeer in het erkennen van een algemeen recht op gewetensbezwaar of in het poneren van abstracte principes, maar wel in de noodzaak om deze een plaats te geven binnen het kader van de juridische zorgvuldigheid, met andere woorden: om er de grenzen van te bepalen. Het gaat erom een evenwicht te vinden tussen vrijheid en autoriteit, tussen de belangen van het individu en de eisen van het samenleven.

“ Bij stilzwijgen van de wet omtrent een bepaald gewetensbezwaar, is het aan de rechter om te oordelen of het toegelaten kan worden, door middel van een afweging tussen de conflicterende vrijheden. ”

De grenzen van het gewetensbezwaar zijn dezelfde als die van de vrijheden waaruit het gewetensbezwaar voortkomt en waarvan het een uiting is. Die grenzen hebben te maken met het begrip van de openbare orde: de openbare vrede en veiligheid, de volksgezondheid en de openbare zeden, de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen, ...

Bij stilzwijgen van de wet omtrent een of ander gewetensbezwaar, zal het aan de rechter zijn om te oordelen of het toegelaten kan worden, door middel van een afweging of evenwichtsoefening tussen de conflicterende rechten en vrijheden.

Onder welke voorwaarden is een gewetensbezwaar toelaatbaar?

Een gewetensbezwaar zal gemakkelijker aanvaard worden

- als het bestaat uit het zich eenvoudig onthouden van een handeling;
- als de maatschappelijke weerklank ervan beperkt is;
- als de ingeroepen gewetensmotieven ernstig, coherent en belangrijk lijken;
- als de betrokken personen (patiënten) de verwachte prestatie vlot bij een derde kunnen verkrijgen;
- als het gewetensbezwaar in de lijn ligt van de waarden die beschermd worden door de rechtsorde (zoals het respect voor het leven en het verbod op doodslag);
- als een 'redelijke regeling' mogelijk is, in het bijzonder binnen de arbeidsverhoudingen;
- als de verlangde actieve gedraging bestaat uit de rechtstreekse uitvoering van een handeling die het geweten van de betrokkene afkeurt of uit een nauwe medewerking aan bedoelde handeling.

© Europees Instituut voor Bio-ethiek (EIB) – Brussel, België

Reproductie toegestaan mits bronvermelding

Deze brochure kan gratis besteld worden via de website of bij het secretariaat van het EIB.

Ze kan tevens geraadpleegd en gedownload worden op de website van het EIB.

Europees Instituut voor Bio-ethiek

Secretariaat

Boomkwekerijstraat 1

B - 1000 Brussel

Tel: +32 2 647 42 45

E-mail: secretariat@ieb-eib.org

www.ieb-eib.org

Het Instituut staat open voor vragen en suggesties van de lezers en geeft er gevolg aan.

Vormgeving en drukwerk: Bert Luyten en Ken Moens – Mechelse Drukkerijen (www.medru.be)

Wettelijk depot: D/2012/12.723/2

Publicatie beschermd door het auteursrecht. Alle rechten voorbehouden.

Brussel, 2019

We danken u bij voorbaat ons te willen steunen in de verspreiding van deze brochure. Praat erover in uw werkkring en maak uw omgeving gevoelig voor deze gewetensbepalingen.

Steun financieel de werking van het EIB: IBAN nr BE59 3630 8061 5326 BIC/SWIFT: BBRUBEBB of doe een overschrijving op www.ieb-eib.org rubriek "EIB aanmoedigen" (1 brochure = €3)

De term 'gewetensbezwaar' roept onmiddellijk het idee van de militaire dienstweigering op. Deze is inderdaad lange tijd het archetype van het gewetensbezwaar geweest. Vandaag echter zijn er meer verscheiden conflicten mogelijk tussen een morele verplichting en een wettelijk voorschrift. In de gezondheidszorg in het bijzonder komen dergelijke conflicten voor. Aan zorgverleners wordt gevraagd een handeling te stellen (of aan een handeling mee te werken) die ingaat tegen hun geweten. Hun morele bezwaren komen niet noodzakelijk voort uit een religieuze overtuiging. Ze kunnen ook steunen op wetenschappelijke redenen of op het begrip dat zij hebben van hun professionele deontologie.

Kan een arts weigeren een euthanasie uit te voeren? Kan een verpleegster assistentie weigeren bij een abortus? Mag een apotheker weigeren om bepaalde producten af te leveren? Wordt de legitimiteit van dergelijke houding bevestigd in ons recht, of zelfs erkend in de wet?

Deze brochure probeert op een synthetische manier, in de vorm van vraag en antwoord, een stand van zaken te geven over deze vragen.